

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

**ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍԴԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XI-XX ԴԴ.)
(ՄԱՍ Բ)***

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-15

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթօջախների և
Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականություն) հենքի վրա ներկայացնել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, XI-XX դարերի ընթացքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված Էթնիկ պտումների և ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր բնույթամբ, պատմաբնական ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի Էթնիկ պտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XI-XVIII դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և դյբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուննի լեպգիններ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնատեղափոխվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ պտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.): Հետագայում ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով է իրականացվել՝ արդեն արհեստաճին «Ադրբեջան» կապմավորման մուսավաթական (1918-1920 թթ.) և վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.):

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.03.2021թ., գրախոսվել՝ 10.03.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Հողվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը էթնիկ զտումների ու ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ.-ին Արևմտյան Հայաստանում: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաբել) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Պատմագիտական գրականության մեջ թեև խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձները բազմաթիվ են, սակայն առանձին բնության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի էթնիկ զտումների ու ցեղասպանական քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, Բաբելի նահանգ, Կուրի ձախափնյակ, համաթուրքականություն, էթնիկ զտումներ, այլաստյացություն, ցեղասպանություն, բռնագաղթ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼ (1905-1906 ԹԹ.): XIX դարի սկզբներին ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Այսրկովկասը վերջնականապես Ռուսաստանին միացնելու քաղաքականությանը: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում՝ 1805 թ.-ի մայիսի 21-ին, Ռուսաստանին են անցնում Շաքիի, դեկտեմբերի 25-ին՝ Շիրվանի, իսկ 1806 թ.-ի հոկտեմբերի 3-ին՝ Բաբելի ու Դերբենդի խանությունները (Հայ ժողովրդի պատմություն, V: 121):

XIX դարի առաջին տասնամյակի վերջերին Արևելյան Այսրկովկասում հայերի թվաքանակը հետզհետե մեծացավ՝ նաև ի հաշիվ Պարսկաստանից գաղթած հայերի: Պարսկահայ գյուղացիների տեղաշարժերը, որոնք սկիզբ էին առել դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականներին Չհարմրիայի, Փերիայի և Քեարվանդի շրջաններից (Աբրահամյան 221; Մարտիրոսյան 134), նրանք փոքր խմբերով հաստատվել էին նաև Շիրվանում: Այդ գավառների բնակչությունը Շահ-Աբաս I-ի գաղթեցրած հայերի սերունդներն էին, որոնց համար այս տեղաշարժը ըստ էության հայրենադարձություն էր: Ենթադրվում է, որ գաղթը Պարսկաստանից հիմնականում տեղի է ունեցել բախտիարների և Լուրիստանի լեռնականների հարձակումների, հարստահարումների և XVIII դարի վերջերին բռնկված տևական սովի ու երաշտի պատճառով, երբ հայ բնակչության մի մասը ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար հարկադրված գաղթեց ապահով վայրեր (Տեր-Յովհաննես 350; Երեմեան 27; Եղգարեան 18): Դժնդակ պայմանների թելադրանքով 1800-ականների սկզբներին Կովկաս փոխադրված պարսկահայ ընտանիքները հաստատվել են Շիրվանի (Ղազարյան), իսկ 1805, 1807 թթ.-ին հոյից գաղթածները՝ Շաքիի խանությունում (Արաքսիան 145; Աբելեան 127): Հայկական հոծ ներկայությունն այդ տարածքում այնքան որոշակի էր, որ XIX դարի սկզբներին մերձկասպյան շրջաններում ճամփորդած Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցին, նկատի ունենալով հայ բնակչության սովոր լինելու հանգամանքը, Շիրվանից մինչև Դերբենդ ու Կասպից ծով ընկած տարածքը համարել է Հայաստան. «...Դարբանդ քաղաք է ի Հայաստան ի եզրը Կասպի ծովու... Շիրվանս է լայնատարած աշխարհ մի ի մայրաքաղաքացն Հայոց և ունի բազում գեղորեսք... Յելից վերկալով առ Շաքի. սայ ևս է ի ի ներքոյ լեռնս Կովկասայ, որ գոյ ի մեջ Հայաստան աշխարհում...» (Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի 292-294): Հովհաննես արքեպիսկոպոսի 1818 թ.-ի հոկտեմբերի 16-ին Աղվանից կաթողիկոսության Շամախու հայոց թեմի վերաբերյալ կազմած նվիրակական ցուցակում նշված է 39 հայկական գյուղ և 5 հայաբնակ վայր (Դերբենդ, Շամախի, Սալիան, Ղուբա, Բաբել) (Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219, թ. 4):

Այսրկովկասում Ռուսաստանն իր տիրապետությունը վերջնականապես հաստատեց 1826-1828 թթ.-ի ռուս-իրանական պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո՝ Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով (1828 թ. փետրվարի 10): Պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ պարսկահայերին իրավունք տրվեց հյուսիսային նահանգներից ներգաղթելու Ռուսաստանին միացված իրենց հայրենի երկիրը (Հայոց *պատմություն*, III:213-214): Պատմական սկզբնաղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մի շարք հանգամանքների՝ թերևս Թավրիզում ու Սպահանում 1830-1831 թթ.-ին բռնկված խուլերայի ու սովի, ինչպես նաև կյանքի անապահովության և այլնի պատճառով Նոր Ջուղայի շրջակա հայաբնակ գյուղերից, Սպահանից, Խոյից, Փերիա և Ղարաղան գավառներից որոշ թվով հայ ընտանիքներ 1830-1832 թթ.-ին վերաբնակվել են Շամախիի գավառի Չարխու, Կարմախան և հարակից մյուս գյուղերում (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 309, թ. 8; Բարխուտարեանց 173, 191): Ինչպես տեղեկացնում է Հարություն Տեր-Յովհանյանցը՝ «...աղբատացան բազումք և ցրուեցան ոմանք ի զանազան սահմանս...» (Տեր-Յովհանեանց 173, 191; Գորոյեան 94): Հ. Աճառյանի մի տեղեկության համաձայն՝ 1828 թ.-ի ներգաղթից հետո Շամախիի գավառում հաստատվել էին նաև Մարաղայից տեղափոխվածներ (Աճառեան 53):

Երկրամասում հաստատված արցախահայերն ու պարսկահայերը բնավորվեցին Նոսր բնակեցված հայկական կամ նախնինում հայաբնակ, ապա ամայացած գյուղերում, որտեղ գրեթե առանց բացառության պահպանվել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ եկեղեցիներ: «Նոր-Դարի» թղթակից Գրիգոր Մարտիրոսյանը, 1891 թ.-ի մարտի սկզբներին շրջագայելով Նուխիի գավառում, Մեծ Սոկոլթու գյուղի օրինակով գրում է. «Անանդութիւնից երևում է, որ եկեղեցին գիւղի հիմնուելու օրից է կառուցուել առաջին անգամ, երբ այժմեան գիւղացիք դեռ գաղթած չեն եղել Ղարաբաղից և գիւղի արևմտեան և հարաւային կողմում գտնուող՝ այժմ աներակ՝ հին գիւղերից: Ինչպէս պատմում են, երբ սրանց պապերն առաջին անգամ գաղթել են այստեղ, գիւղը այժմեան Մեծ-Սեօգութուն բոլորովին աներակ են գտել, եկեղեցին միայն կանգուն և չորս սիւները կացնով, բահով քանդած» (Մարտիրոսեան, «Ամրուան գիւղ»):

Այսպիսով՝ տակավին XVIII դ.արի վերջերից արցախահայերի, այնուհետև պարսկահայերի ներգաղթն էական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն երկրամասի հայ բնակչության էթնիկական նախնին կազմի վերականգման գործում, այլև փոփոխության ենթարկեց հայաբնակ գոտու գյուղերի խմբավորումը՝ ըստ բնակչության թվի, ինչի արդյունքում զգալիորեն ընդլայնվեց հայ բնակչության էթնոտարածքը¹: Հատկանշական

¹ Աղրբեջանցի կեղծարար «պատմաբանները», քաղաքական որոշակի մտադրությունների կանխակալ մոտեցմամբ պետական մակարդակով հետևողականորեն քողարկելով Կուրի ծախսափնյակում, ընդհուպ մինչև Կասպից ծովի արևելյան առափնյա շրջանների տարեթիկ տարածքում հնուց անտի հայկական էթնիկ տարրի գոյությունը փաստող հայ և օտար աղբյուրների տեղեկությունները, առաջ են քաշել այն ստահող թեզը, թե իբր հայերը երկրամասում հաստատվել են ընդամենը 1826-1828 թթ.-ի ռուս-պարսկական պատերազմից հետո տեղի ունեցած ներգաղթի հետևանքով: Հակապատմական այս դրույթը ցայտուն է դրսևորվել հատկապես հանրահայտ պատմակեղծարար Ֆարիդա Մամեդովայի «Աղվանքի քաղաքական պատմությունն ու պատմական աշխարհագրությունը (մ. թ. ա. III - մ. թ. VIII դդ.)» աշխատության մեջ, որում հեղինակը, առաջնորդվելով փաստերի կեղծման ու աղավաղման հակագիտական մեթոդով, գրում է, թե իբր «Հայերի բնակավայրերն Աղրբեջանի (sic!) տարածքում հայտնվել են ավելի ուշ շրջանում XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին» (Мамедова 40). Ֆ. Մամեդովայի հակագիտական «տեսակետների» մանրամասն հերքումը տե՛ս Акопян և ուրիշներ, 166-189): Այն, որ Աղրբեջանում պատմակեղծարարությունն ուղղորդվում է պետական մակարդակով, վկայում է հետևյալ փաստը: Ֆ. Մամեդովան Բաքվում լույս տեսնող «Эхо» թերթին 2006 թ.-ի ապրիլին տված հարցազրույցում խոստովանել է, որ Հ. Ալիևը Աղրբեջանի ԿԿ առաջին քարտուղարի պաշտոնը ստանձնելուց հետո (1969 թ. հուլիս) անձամբ իրենից գիտական քննադատություն է պահանջել Աղվանքի պատմության վերաբերյալ Հայաստանում տպագրված յուրաքանչյուր գրքի համար (Гасымова).

Է, որ 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյանները, իրենց առաջադրած ծրագրով հայկական թագավորության սահմաններում թերևս հիմք ընդունելով ստվար հայության առկայությունը, ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին ու Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի Նախագահ վանքով, կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը» (Դիլոյան 308): 1831 թ. ընտանեկան ցուցակագրության համաձայն՝ Շիրվանի պրովինցիայի հինգ մահալներում հայերը կազմում էին 1764 ծովա՝ 12.390 (6187 ար., 6203 իգ.) բնակիչ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 63):

Այսրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո ցարական արքունիքն աստիճանաբար հաստատեց միապետական վարչակարգին հատուկ կառավարչաձև: 1840 թ.-ի ապրիլի 10-ին կառավարությունն ընդունեց «Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման համար հաստատակարգ», որով անցկացվեց վարչական բաժանում: Այս օրենքով ստեղծվում էր վարչական երկու միավոր՝ Կրացա-իմերեթական Նահանգ՝ Թիֆլիս և «մահմեդական պրովինցիայում»՝ Կասպիական մարզ՝ Շամախի կենտրոններով (Иваненко 303; Тунях 66): Վարչա-տարածքային այս բաժանման հիմքում ընկած էին Նախկին խանությունների տարածքային սահմանները¹: Ընդ որում, վարչական միավորները կազմելիս ռուսական կառավարությունը, առաջնորդվելով մեծապետական շահերով, հաշվի չէր առնում այնտեղ ապրող բնիկ ժողովուրդների պատմական հայրենիքի տարածքային սկզբունքներն ու Էթնիկ իրավունքները, բնակչության ազգային պատմա-էթնիկական հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները: Չորօրինակ՝ վարչատարածքային բաժանումների ժամանակ վերոհիշյալ խանություններից բացի, Կասպիական մարզի սահմանների մեջ հայտնվեցին նաև Մեծ Հայքի մաս կազմած Կուրի աջափնյա և Երասխ/Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ-արևելք ընկած Փայտակարան աշխարհի² հյուսիսային տարածքները զբաղեցնող

¹ Կասպիական մարզը բաժանվեց 7 գավառների՝ Շիրվանի (կազմվեց Շիրվանի պրովինցիայից և Սայան տեղամասից: Գավառի կենտրոնն էր Շամախին), Շաքիի (կազմվեց Շաքիի պրովինցիայից: Գավառի կենտրոնն էր Նուխին, Թայիշի (կազմվեց Թայիշի խանությունից): Գավառի կենտրոնն էր Լենթորանը), Բաքվի (կազմվեց Բաքվի պրովինցիայից: Գավառի կենտրոնն էր Բաքուն), ռազմական օկրուգի մեջ մտնող Ղուբայի (կազմվեց Ղուբայի պրովինցիայից և Սամուրի շրջանից: Ենթարկվում էր Դերբենդի ռազմա-օկրուգային կառավարչին) և Դերբենդի (կազմվեց Դերբենդի, Թաբարսարանի և Ղարաղայթաղի պրովինցիաներից: Գավառի կենտրոնն էր Դերբենդը (Полное Собрание Законов Российской Империи, XV:237-238; Иваненко 13).

² Փայտակարան աշխարհով Հայաստանն իր արևելքով հարում էր Կասպից ծովին: Հայոց բնաշխարհի այդ տարածքի տեղաբնիկները հայերն էին: Դարեր շարունակ այնտեղ են գտնվել Արտաշեսյանների ու Արշակունիների ձմեռանոցները, նաև տեղակայված էին հայկական սահմանապահ զինվորական կայազորները (Հակոբյան 251): Փայտակարանի Էթնիկ կազմը խաթարվեց թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի՝ տարածաշրջան ներխուժելու հետևանքով: Տեղացի բնիկ բնակիչներից շատերը դուրս մղվեցին իրենց բնօրրանից, իսկ մի մասը հարթավայրերից բաշտվեց լեռնային շրջաններ (Бережин 108): Աղետաբեր ասպատակությունների հետևանքով կործանվեց նաև երկրամասի երկրագործական ու այգեգործական մշակույթը՝ զգալի չափով իր տեղը զիջելով քոչվորական անասնապահությանը, ինչի հետևանքով արգավանդ դաշտերի մեծ մասը վերածվեց կիսանապատի: «Հայաստան» օրաթերթի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Մուղանի անապատը, որ հայկական տիրապետութեան ժամանակ ծաղկած վիճակի մեջ էր գտնուում, մահմեդական տիրապետութեան, մանաևանդ թաթարական իշխանութեան օրով, «հեռու-հեռու քեցին բնիկ ազգը մեր Հայկեան»...» (Դեպքերը Մուղանի անապատում): Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբի ղեկավար, ծագումով գերմանացի Սամուիլ Գոտլիբ (Գեորգ) Գմելինը, որ 1770 և 1773 թթ.-ին ճանապարհորդել է Դերբենդ-Ղուբա-Բաքու-Շամախի-Սալիան երթուղով, գրում է, որ Սայանի բնակչության հիմնական մասը թաթարներ, իրանցիներ և փոքրաթիվ հայեր էին (Гмелин 113): Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը, 1850 թ.-ի իր

Մուղանի կամ Սայանի հարթության մեծ մասը (հետագայի՝ Չավատի (սակ՝ Չեվադ) գավառը) և Կասպից ծովի առափնյա Լենթորանի դաշտավայրը (հետագայի՝ Լենթորանի գավառը):

Ցարական կառավարության 1840 թ.-ի ղեկտեմբերի 14-ի վարչական բաժանման արդյունքում Կասպիական մարզը բաժանվեց երկու սահանգի՝ Շամախիի և Դերբենդի (Евангулов 10): 1867 թ.-ի ղեկտեմբերի 9-ի վարչատարածքային հերթական բաժանման արդյունքում կրկին վերածնվեց Այսրկովկասի վարչական բարտեզը. ձևավորվեցին Քուբայիսի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Երևանի սահանգները: Գանձակ-Ելիզավետպոլի սահանգը, որ պետք է կազմավորվեր հարևան Թիֆլիսի, Բաքվի և Երևանի սահանգների տարածքների հաշվին, գործողության մեջ դրվեց 1868 թ.-ի փետրվարի 19-ին: Վարչական այս նոր բաժանման հետևանքով Բաքվի սահանգի կազմից դուրս մնացին և նորաստեղծ Գանձակ-Ելիզավետպոլի սահանգին կցվեցին Կուրի ձախափնյակում ընկած Նուխիի (31 հայկական գյուղ)¹ և Արեշի (21 հայկական գյուղ) գավառները (Ստեփանյան, *Նուխի եւ Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը*, 249-252): Այսպիսով՝ վերջնականորեն ձևավորված Բաքվի սահանգն ընդգրկում էր Գյոքչայի, Շամախիի, Ղուբայի, Բաքվի, Չավատի (սակ՝ Չեվադ) և Լենթորանի գավառները (Отчет 49-50): Բաքվի սահանգի ստվար հայության մի խոշոր հատված Բաքու քաղաքից զատ կենտրոնացած էր Գյոքչայի գավառում (21 հայկական գյուղ), Շամախի քաղաքում և համանուն գավառում (24 հայկական գյուղ), Լենթորան քաղաքում, Ղուբա քաղաքում և համանուն գավառում (2 հայկական գյուղ) (Ստեփանյան, *Բաքվի սահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*; *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*; «Գանձակ-Ելիզավետպոլ սահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաքվի սահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ» 218-268):

Նահանգի հայաբնակ գոտին տարածվում էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի հարավահայաց՝ դեպի Կուր գետի դաշտավայրերն ուղղված լանջերին և դասավորված է եղել երկու խմբով՝ Շամախի-Ջյուրդամիր-խնուղու երկարությամբ՝ լեռնային այն բարձրության վրա, որ ընկած էր Աղսու գետի ավազանի կամ հոսանքի ձախ կողմում, և երկրորդ խումբը, որն ընկած էր հիշյալ գետի աջափնյա բարձրության վրա (Բարխուտարեանց 48-83):

Տեղին է նշել, որ նահանգի հայկական գյուղերը ազգային-քաղաքական տեսակետից աննյաստ կերպով են դասավորված եղել՝ շրջապատված լինելով մեծ թվով թաթարական գյուղերով (Зейдлин, *Этнографический очерк Бакинской губернии* 92): Բացի դրանից, նահանգի բերրի հողերը հիմնականում զբաղեցնում էին կովկասյան թաթարները: «Թաթար քոչվորները,- գրում է կովկասագետ Մ. Շապշովիչը,- գալով և գավթելով այդ տարածքները, զբաղեցրին ամենահարուստ, բերքատու հարթավայրերը, լեռնային արոտավայրերը, իսկ հայերի, թաթերի և թալիշների համար մեծամասամբ մնացին այն տարածքները, որտեղ նրանք զբաղվում էին միայն հողագործությամբ» (Шаповович 23): Այսրկովկասի վարչական վերաբաժանումներն ուսումնասիրող Ա. Շահխաթունյանը ևս, անդրադառնալով

ճանապարհորդության ընթացքում լինելով նաև Փայտակարանում, երբեմնի հայրենի շեն երկրամասի կորուստով դառնացած գրել է. «Զգտանին արդեն ի նմին ընդարձակ տարածութան գիւղօրայք Յայոց, քանգի ի վաղուց անտի ի բռնակալութենէ Պարսից ընկալեալ են զօրենս Մահմետի, և կան նովին կրօնիւք վայելելով զբարութիւնս երկրին: Ողջ ի բերան առեալ անմխիթար հառաչէ աշխարհն Փայտակարանի զկորուստ փառաց իւրոց և վայելչութանց...» (Չալալեանց 266):

¹ Նշենք, որ գավառի ճալթ, Միրզաբեկյու, Ջոռլու, Նիժ, Վարդաշեն գյուղերը եղել են նաև ուղիաբնակ: Ընդ որում, նրանց առաքելադրական հատվածն անվանվել է «հայ ուղի», իսկ ուղղափառ-վրաց եկեղեցու կողմնակիցները՝ «գյուրջի ուղի» (մանրամասն տե՛ս Յովսեփեան; Լալայան; Առաքելյան (Խառատյան) 12-16):

վարչական փոփոխությունների հետևանքով հայ բնակչության համար ստեղծված անբարենպաստ պայմաններին, իրավացիորեն գրում է. «Երկու նահանգներն էլ (իմա՝ Բաբվի և Ելիզավետպոլի – Գ. Ս.) բարդ էին և՛ աշխարհագրական, և՛ ազգագրական տեսանկյուններից: Երկու նահանգներում էլ մտնում էին և՛ լեռնային, և՛ դաշտային մասեր: Դրանք բնակեցնում էին և՛ հայ, և՛ թաթար ազգություններ՝ հայերի համար ամենաանբարենպաստ համամասնությամբ» (Шахатунян 93):

XIX դար թևակոխած Կուրի ծախսափնյակի հայ բնակչությունն ապրում էր հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային և հոգևոր վերելքի ժամանակաշրջան: Որպես երկրամասի տեղաբնիկ ու մշակութակերտ ժողովուրդ՝ հայերն ակտիվորեն մասնակցել են երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի առաջընթացին: Նշանակալի էր հայերի դերը գյուղատնտեսության, առևտրի, արհեստագործության և արդյունաբերության, մասնավորապես՝ Բաբվի նավթարդյունաբերության սկզբնավորման ու զարգացման բնագավառում: Հայկական գրեթե բոլոր գյուղերում, ինչպես Նուխի, Շամախի, Ղուբա և Բաբու քաղաքներում կառուցվել են եկեղեցիներ, հիմնադրվել և արգասավոր գործունեություն են ծավալել եկեղեցական-ծխական բազմաթիվ դպրոցներ (Ստեփանյան, «Գանձակ-Ելիզավետպոլ նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաբվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ» 218-268): Երկրամասում հայ բնակչության աճին զուգընթաց՝ աստիճանաբար հայաշատ խոշոր կենտրոններ էին դարձել Շամախի, Ղուբա, Նուխի և հատկապես Բաբու քաղաքները (Ստեփանյան, «Նուխի և Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից» 28-34; Բաբու քաղաքի հայության պատմությունը; Շամախի քաղաքի հայության պատմությունը):

Հատկապես մեծ է Բաբվի հայության դերը մինչև XIX դարի կեսերը խիստ հետանաց Բաբու քաղաքի սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի վերելքն ապահովելու գործում: Հայ բնակչությունն առաջնակարգ դիրքեր էր գրավում տնտեսության և առաջին հերթին նավթարդյունաբերության ու առևտրի տարբեր ոլորտներում՝ դառնալով Բաբվի քաղաքակրթության զարգացման առաջամարտիկներից մեկը: Երկրի մասշտաբով խոշոր ձեռնարկատերեր էին մեծահամբավ Լիանոսյան, Միրզոյան, Ղուկասյան, Կրասիլնիկյան, Բեգլարյան, Սուբաֆյան, Ադամյան, Լալայան, Բունիաթյան, Թումայան, Առաֆեյան, Փիլիպոսյան, Խատիսյան, Բուդաղյան, Զալանթարյան, Կաճկաճյան, Ճատուրյան, Ունանյան, Փիթոյան և այլ ընտանիքները: Հայ նավթարդյունաբերողներ ու գործարարներ Հ. Միրզոյանի, Ա. Ճատուրյանի, Մ. Արամյանցի, Ա. Մանթաշյանցի, Գ. Լիանոսյանի, Ս. Բաղիրյանի, Ղուկասյան եղբայրների (Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ, Արշակ), Կրասիլնիկյան եղբայրների (Արսեն, Ներսես, Սերգեյ, Կոնստանտին) և շատ ուրիշների միջոցներով XIX-X-X դարերում Բաբվում կառուցվեցին ոչ միայն արդյունաբերական ու բնակելի շինություններ, այլև հասարակական խոշոր շենքեր: Այս առումով նշանակալից են մասնագիտական մեծ վարպետությամբ ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքեյանի, Ն. Բակի, Ս. Սարկիսյանի, Ֆ. Աղայանի նախագծերով նեոկլասիցիզմի ոճով կառուցված բնակելի ու հասարակական շինությունները, որոնք կանգուն են ցարդ և զարդարում են ներկայիս Բաբուն (Ստեփանյան, Բաբու քաղաքի հայության պատմությունը 171-187):

XI-XVIII դարերի ընթացքում օտար նվաճողների պարբերական արշավանքների, վաչկատուն ցեղերի աղետաբեր ասպատակությունների, հատկապես թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների և արևելյան բռնատիրությունների անվերջանալի չարիքներից հետո XIX դարի 30-ական թվականներից հետզհետե ոտքի կանգած երկրամասի հայության սոցիալ-տնտեսական համընդհանուր զարգացումը կրկին խաթարվեց, երբ ցարական կառավարության կողմից 1905-1906 թթ.-ին հրահրվեցին հայ-թաթարական ընդհարումները: Պատմության քառուղիներում բազում արհավիրքներ հաղթահարած Արևելյան Այսրկովկասի հայության համար սկսվեց նոր մարտահրավերների ու բարդ փորձությունների ժամանակաշրջան:

Հայ պատմաբանների կողմից հանգամանորեն ուսումնասիրվել է հայ-թաթարական ընդհարումների պատմությունը: Ա-Դոն (Հովհաննես Տեր-Հարությունյան) - իրավագիտորեն նշում է, որ ընդհարումները հրահրվել են ցարական կառավարության կողմից՝ նպատակ ունենալով ազգամիջյան բախումներով Կովկասը հեռու պահել Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխությունից (Ա-Դո 5): Այն նախօրոք մտածված ու կշռադատված քայլ էր: Կիրառելով «բաժանի՛ր, որ տիրես» սկզբունքը՝ ցարական կառավարությունը մշտապես թշնամություն էր սերմանում իր տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների միջև (Խոնդկարեան 82): Ցարիզմը շատ լավ գիտեր, որ Կովկասում ամենից կազմակերպված, տնտեսապես հզոր ու առաջադիմական, հեղափոխականորեն և նորոպի տրամադրված ժողովուրդը հայությունն է: Ուստի անհրաժեշտ էր ամենից առաջ մեկուսացնել այդ գործոնը, սանձահարել ու զսպել հայության առաջադիմական ձգտումները և ազատագրական-հեղափոխական հակումները: Առաջավորի ու նորի կրող քաղաքակիրթ հայ ժողովրդի դեմ որպես ազգային ու ռասայական թշնամանք բորբոքող, ջարդ ու կոտորածներ սփռող ուժ, ցարիզմի կարծիքով, կարող էին լինել Կովկասի թուրք-թաթարներն¹ իրենց հետամնացությամբ, տգիտությամբ ու կրոնական մոլեռանդությամբ, որոնց բնագրի մեջ արմատացած էր թալանն ու կողոպուտը, մահն ու սպանությունը: Այս հատկանիշների շնորհիվ նա հեշտությամբ դարձավ բուժ գործիք ցարական Ռուսաստանի ձեռքին (Старцев; Յովհաննիսեան; Новиков; Գիւլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա²; Սիմոնյան 39-153; Թարխանյան): Իտալացի դիվանագետ, պատմաբան ու հրապարակախոս Լուիջի Վիլլարին, որ 1905 թ.-ի ամռանը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում այցելել էր Բաբու, Լոնդոնում լույս տեսնող «Fortnightly Review» հեղինակավոր հանդեսի 1906 թ.-ի փետրվարի համարում «Կովկասյան անիշխանությունը և Հայոց հարցի նոր շրջանը» վերտառությամբ հոդվածում գրում էր. «Ոչ մի կասկած չը կայ, որ նրանք (թուրքերը – Միք. Յովհաննիսեան) նիւթել էին կանոնաւոր մի դաւադրութիւն և որոշել էին օգտւել կառավարութեան

¹ Սանկտ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի՝ 1768-1774 թթ.-ին կազմակերպած գիտական արշավախմբերը (ղեկավարներ՝ Ի. Գիլդենշտեդտ, Ս. Գմելին), հետազոտելով Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքը, անդրալայայան տափաստաններից Այսրկովկաս ներխուժած թուրք-օղուզական վայկատան ցեղերի նկատմամբ օգտագործում են *թաթար* տերմինը (*Описание всех в Российском государстве обитающих народов* 49): Արդեն XIX դարի երկրորդ կեսի ռուսական աղբյուրներում թուրք-թաթար տերմիններից առավել գործածական է դառնում *թաթար* (Гаремейстер 12; Зейдлиц, *Списки населенных мест Российской империи* 47), որն աստիճանաբար դառնում է Այսրկովկասի կիսաթաթարական թուրքալեզու ցեղերի համար մեկ ընդհանուր հավաքական անվանում (Кавказский край, *Энциклопедический словарь*, т. XIII^А, 836; Шопен 537): Միաժամանակ Կազանի, Աստրախանի և Դրիմի թաթարներին տարբերելու համար Արևելյան Այսրկովկասի թուրքալեզու բնակչությունը հանրագիտական բառարաններում ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում սկսեցին կոչվել կովկասյան կամ այսրկովկասյան թաթարներ (*Описание всех в Российском государстве обитающих народов* 49; Анисимов 459; Статистическое бюро Бакинской городской управы 102): Արդրեջանական ԽՍՀ-ում 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած անձնագրավորման ժամանակ, երբ համատարած «աղրբեջանականացվեց» թուրքալեզու բնակչությունը, 1939 թ.-ի հունվարի 17-ի մարդահամարի պաշտոնական նյութերում նոր միայն արհեստածին «Աղրբեջան» վարչաքաղաքական երկրանունը որպես էթնոնիմ սեփականելու հնարքով ի հայտ եկավ «աղրբեջանցի» (ինքնանվանումը՝ ազրբայջանը) տերմինը (“Всесоюзная перепись”, 71), որը ոչ մի աղբյուրով էթնոիմաստ չի ունեցել: Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան, «*Արևելյան Այսրկովկասում «աղրբեջանցի» էթնանվան գործառնման հարցի շուրջ»* 137-144; Айвазян 104-119; Լահապետյան 61-88; Бабаян 156-224:

² Ցավոք, աշխատության 2-րդ հատորը չի տպագրվել: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին, երբ Փարիզն ազատագրվում է գերմանացիներից, ֆրանսիացի կոմունիստների պահանջով որդու հետ ձերբակալվում ու բանտարկվում է Ա. Գուլխանդանյանը (1944 թ. հոկտեմբեր-1945 թ. սեպտեմբեր): Խուզարկության ժամանակ մի շարք այլ ձեռագրերի հետ միասին բռնագրավվել է նաև անտիպ վիճակում գտնվող աշխատությունը (Բեևո 92):

հակահայ քաղաքականությանից ու նրա ժամանակաւոր թուլութիւնից՝ իրանց ոտխնէրին դուրս բշելու, կոտորելու և կողոպտելու նպատակով...» (Յովհաննիսեան 71):

Հարկ է նշել, որ այդ ընդհարումների սանձազերծման գործում որոշակի դեր է խաղացել նաև այդ տարիներին Օսմանյան կայսրության կողմից Այսրկովկասում տարվող համաթուրքական (պանթուրքիզմ)¹ և համախլամական² քարոզչությունը: Ըստ համաթուրքականության գաղափարախոսների՝ «Մեծ Թուրանի» ստեղծմանը հավասարապես «խոչընդոտ էին համարվում» թե՛ արևմտահայերը, թե՛ արևելահայերը: Թուրքերը ծրագրել էին ոչնչացնել Օսմանյան կայսրության և Բաքվի միջև գտնվող Հայաստանն ու հայ ժողովրդին՝ ֆիզիկապես բնաջնջելու ճանապարհով (հուրշուռյան 35): Ինչպես աներկբա վկայում է դեպքերի ժամանակակից և իրողություններին քաջատեղյակ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ պատմաբան, հրապարակախոս Մ. Վարանդյանը (Հովհաննիսյան). «Ոչ մի կասկած՝ որ նոյն աշխատանքը առաջ է մղում և Կովկասում... Կան, եղել են բազմաթիւ փաստեր հէնց թուրք-հայկական ընդհարումների միջոցին, որոնք հաստատում են համախլամական պրօպագանդի գոյութիւնը Անդրկովկասում. եղել են խորհրդաւոր սօֆտայական³ քարոզիչներ, հաւանականօրէն Թիւրքիայից եկած որոշ հրահանգներով, եղել են «ղազաւաթի», սրբազան պատերազմի մարտակոչեր, եղել են կանաչ դրօշակներ, զանազան գաղթակղեցուցիչ մակագրութիւններով...» (Յովհաննիսեան 87):

Նշենք, որ թեև համաթուրքականության և համախլամականության հիմնական դրոյթների միջև կան որոշ տարբերություններ, այսուհանդերձ այդ երկու գաղափարախոսությունները սերտորեն միահյուսված են և չեն հակադրվում մեկը մյուսին: Համախլամականությունն օգտագործվում էր որպէս գործիք՝ մահմեդականների շրջանում համաթուրքական գաղափարախոսության տարածման համար (Քեզա 43-44; Չորանյան 89):

Հայաստան գործողություններ ձեռնարկելու նպատակով Կ. Պոլսից Բաբու եկած համախլամական գործակալների միջոցով դեռևս 1904 թ.-ին ստեղծվել էր համախլամական գաղտնի կազմակերպություն, որի ղեկավարները գերազանցապես «Касний»⁴ լրագրի շուրջ խմբված կովկասյան թաթար գործիչներն էին (Ալի Մարդան Թոփչիբաշև, Ահմեդ-բեկ Աղաև, Իսրաֆիլ Հաջիև, Հաջի Ասլան Աշուրով, Հասան Մամեդ Հաջիևսկի և ուրիշներ) (Գիլխանդանեան, «Հայ-թաթարական ընդհարումները Բազուի մէջ», 8:111-112): «...Բազուն է հանդիսանում այն որջը, որտեղից համախլամական եւ

¹ Համաթուրքականության (որ խանձարուրվել էր տակավին XIX դարի 70-80-ական թվականներին Ռուսաստանի մահմեդական ժողովուրդների մէջ) գաղափարական որջերն էին Ուֆա և Կազան քաղաքներում հիմնադրված «Թուրք Եուրտու» և «Թուրք օջախ» կազմակերպությունները (հիմնադիրներ՝ Իսմայիլ-բեկ Գասպրիևսկի, Ալի Հուսեյնի Չաղե, Ահմեդ-բեկ Աղաև, Յուսուֆ Աբչուրա, Ֆուադ Զոյփոյուլու և ուրիշներ, որոնք հետագայում տեղափոխվեցին Կ. Պոլիս (Зареванд, 7, 42-43, 50; Չարեւանդ 16, 18, 20): Օսմանյան կայսրությունում համաթուրքականության ամենից աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էր Չիյա Գոթալիը՝ թուրք ազգայնականության պարագլուխը: Մանրամասն տե՛ս Սաֆարյան):

² Համախլամականությունը, որպէս կրոնա-քաղաքական շարժում, ձևավորվել է XIX դարի երկրորդ կեսին: Նրա առաջին քարոզիչը եղել է Ջամոլ Էդտին ալ-Աֆղանին (1839-1896), որը ձգտում էր աշխարհի բոլոր մահմեդականներին հավատի կապերով միացնել և խալիֆին հավատարիմ դարձնել:

³ Սոֆթա-Օսմանյան կայսրությունում մեդրեսեի (բարձրագույն իսլամական դպրոց) ուսանող, մոլեռանդ անձ (Պօհմալեան 426):

⁴ Հայտնի նավթարդյունաբերող, մեծահարուստ Հաջի Չեյնալարբիև Թադիևը 1895 թ.-ի վերջերին 57.000 ռուբլով ռուսներից գնել էր «Касний» ռուսալեզու պարբերականը, որն իր էջերում առավել շատ սկսեց անդրադառնալ թուրքախոս բնակչության տարաբնույթ հարցերին (Swietochowski 35):

ոճրագործ տարրեր ստանում էին իրենց սնունդը»,- գրել է դեպքերին քաջատեղյալ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը («Չայ-թաթարական ընդհարումները Բազուկի մեջ», 8:114):

Համախլամական գաղտնի մարմնի նպատակը ազդեցիկ հայերի ահաբեկումներն էին¹: Թիֆլիսում 1906 թ.-ի փետրվարին տեղի ունեցած ՅՅԴ զինական գործերի վարիչների խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էր նաև Բաքվի ներկայացուցիչ Ա. Գյուլխանդանյանը, վկայել է հետևյալը. «Թաթար ժողովրդի ղեկավարութիւնը գտնուում էր համախլամական տարրերի ձեռքին, որոնք իրենց ազդեցութիւնը յարատեւ դարձնելու միակ միջոցը համարում էին այդ ազգամիջեան կռիւները եւ կարծում էին, որքան այդ կռիւները շարունակուէն, այնքան իրենց ազդեցութիւնը պիտի ուժեղանայ թաթարական զանգուածների վրայ» (Տասնապետեան 251):

Հիրավի, առկա փաստերն արձանագրում են, որ Օսմանյան կայսրության կողմից Բաքու ուղարկված համախլամական գործակալներն իրենց ծրագրերն էին փոխանցում մահմեդական զանգվածներին, այն է՝ «...Այսրկովկասի լիակատար իսլամացմամբ՝ այնտեղից քրիստոնյաներին դուրս մղելու միջոցով...» (Սիմոնյան 347): Ավներն է, որ այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր քրիստոնյա ազգաբնակչության, մասնավորապես հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով:

Փաստերը վկայում են, որ Բաքու և Այսրկովկասի այլ քաղաքներ թափանցած թուրքական գործակալների առջև դրվել էր նաև հետևյալ խնդիրը՝ բորբոքել մահմեդականներին և հայերի ջարդերը կազմակերպելու նպատակով կովկասյան թաթարներին հրահրել նրանց դեմ, միաժամանակ ազգամիջյան հակասությունները դարձնել «Մեծ Թուրանի» իրականացմանը խոչընդոտող ռուսական կայսրության թուլացման կարևորագույն միջոց (Чалхушян 63; Амфиатов 53): «Յառաջ» լրագիրը, վկայակոչելով որոշ փաստեր Նախիջևանի գավառում համախլամականների ծավալած գործունեությունից, գրում էր. «Ընդհարումների պատճառներից մեկն էլ պանիսլամիզմն էր, որը գլխավորապես արտայայտեց Նախիջևանի գաւառում: Այնտեղի խաները գաղտնի յարաբերութիւնների մէջ էին զանազան խորհրդաւոր տարրերի հետ, այնտեղ էր, որ սկսեցին երևալ «Ղազաւաթի» սիմբոլները՝ մարգարէի դրօշակը և կանաչ չալմաները. մօլլաները առանց բաշտելու ճառում էին, որ բոլոր քրիստոնէաները պիտի ջնջուէն, որ հասել է ռուս տիրապետութեան վերջը Կովկասում, և մօտ է խալիֆի (թրքաց սուլթանի) թագաւորութիւնը» (Հայկական հարցը Ռուսաստանում եւ Կովկասեան խռովութիւնը): 1905 թ.-ի օգոստոսի 16-ին Շուշիի հայկական ջարդերի ականատեսը պատմել է հետևյալը. «Կայրենացած մահմեդականները ներս էին խուժում հայոց Ագուլեցոց եկեղեցին, Ղուրանը դնում սեղանին և երգվում «համախլամական պատերազմ» սկսել հայերի դեմ» (Բալայան 62):

Օսմանյան կայսրության հայաջինջ ծրագրերի և ժամանակի ռուսական իշխանությունների՝ Հայկական հարցում երկակի քաղաքականության մասին է վկայում ժնկից ՅՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի 1905 թ.-ի հուլիսի 9-ին ՅՅԴ Կ. Պոլսի «Վիշապ» Ցուցական մարմնին ուղարկած ծածկագիր նամակ-հրահանգը, որում ասվում էր. «Կովկասում ռուս կառավարութիւնը սկսել է տատանուել: Բացուել է տաճիկ կառավարութեան մի ծրագիր, որով հայերին կոտորելով, պիտի աշխատեն Անդրկովկասը գրաւել: Մի մասը (իմա՝ ռուսական իշխանութիւնը - Գ. Ս.) այն կարծիքին է, որ պետք է այս պարագային հայերին զինել. միւս մասը աւելի նպատակայարմար է գտնում թոյլ տալ հայերին կոտորել. վստահ, որ վերջումը միեւնոյնն է, ռուսները կարողանալու են յետ նուաճել Անդրկովկասը» (Փամպուբեան 135): Ակադեմիկոս Յ. Սիմոնյանը, իրեն հատուկ խորքային դիտարկումներով քննարկելով հայ-թաթարական ընդհարումների

¹ Համախլամական կազմակերպության առաջին սև գործը եղավ այն, որ Ե. Փիթոյանի նավթահանքում դավադրորեն կազմակերպեց ՅՅԴ անդամ Համազասպ Թոփչյանի (հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՅՅԴ անդամ Եղիշե Թոփչյանի եղբայրը) և «Կասպիական ընկ.» կառավարիչներից ինժեներ Լևոն Տեր-Սարգսյանի սպանությունը (Գիւլխանդանեան, «Չայ-թաթարական ընդհարումները Բազուկի մէջ», 8:114):

պատճառներն ու հայաջինջ քաղաքականության ծայքերը, իրավամբ գրում էր. «Եվ հայատյաց ցարիզմը գուրգուրում էր այդ շարժման (իմա՛ հակահայկական – Գ. Ս.) մասնակիցներին, նրանց խրախուսում և ուղղում էր հայերի դեմ՝ իբրև հեղափոխականների: Ստեղծվել էր սրտառուչ համերաշխություն ռուս միապետության ներկայացուցիչների և համիլամական երազներով տարված թուրք գործիչների միջև» (Սիմոնյան 350):

Կովկասյան թաթար գործիչների շրջանում այն մտայնությունն էր իշխում, որ հայ-թաթարական հակամարտությունը նպաստելու է իրենց «Էթնիկ համաթուրքական գիտակցության» բարձրացմանը (Быков 14): Այս տեսակետին էին համաթուրքական գործիչներից շատերը: Չորոքինսակ՝ «Իրշար» («Ուղղորդող») լրագրի խմբագիր, Այսրկովկասում 1905-1906 թթ.-ին թաթար-հայկական արյունահեղության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը, համաթուրքականության խոշոր գաղափարախոս ու քարոզիչ, հայտնի հայատյաց Ա. Աղանը նշում էր. «Ընդհարումների շնորհիվ է, որ Անդրկովկասի բոլոր թաթարները սկսել են հասկանալ, թե իրենք պատկանում են մի ցեղի եւ կապւած են միմեանց հետ սերտ կապերով, թե ոչ մի տարբերութիւն չկայ բոլոր թաթարների միջեւ, լինեն նրանք Նախիջեւանում կամ Բագուում» (Գիւլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:176): Նման հռետորաբանությունն ինքնին գայթակղիչ էր էթնիկ ինքնության փնտրտուկի մեջ գտնվող և քաղաքականապես թույլ զարգացած կովկասյան թաթար խառնամբոխի համար: Ահա թե ինչու հենց ընդհարումների շրջանում լայն ծավալ ստացան էթնիկ ինքնության ձևավորման գործընթացները: Այդ նպատակով համախլամական գաղափարների մոլի քարոզիչ Մահմեդ-աղա Շահթախտինսկի կառավարության թույլտվությամբ Թիֆլիսից Բաքու էր տեղափոխել «Շարքի-ռուս» լրագրի հրատարակությունը (Չաւեն, Ի՞նչ են ասում), որի երկրորդ խմբագիրը դարձավ Ա. Աղանը (Գիւլխանդանեան, «Հայ-թաթարական ընդհարումները *Բագուի մէջ*», 10:128; Տիգրան 161-162):

Այսպիսով՝ քաղաքակրթության նախնական աստիճանի ընթացքի մեջ մնացած, էթնիկ ինքնության ու հայրենիք որոնող կովկասյան թաթարների մեջ աստիճանաբար ձևավորվում էր էթնիկ տարածքային կենտրոնացման գաղափարը: Չորոքինսակ՝ կովկասյան թաթարների սոցիալ-Ֆեդերալիստների «Յեյրաթ» («Պատիվ») կուսակցության (ստեղծվել է 1905 թ.-ի ամռանը) համաթուրքական գաղափարախոսության ոգով շաղախված քաղաքական ծրագրում առաջնային հարցերից էր՝ Կովկասն անջատել Ռուսաստանից և մահմեդականներին տալ ինքնավարություն (Багиров 6, 163), որի սահմաններում Բաքվի նահանգից բացի պետք է ներառվեր Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի 2/3-ը, Երևանի նահանգի կեսը և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը, որը սահմանակից էր Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգին, Չաբաթալայի շրջանի մի մասը (Վարդանեան, *Ազգամիջյան հակամարտությունը* 75): «Թաթարները,- գրում է Ա. Գիւլխանդանյանը,- որ մինչեւ տասնիններորդ դարի վերջերը անկազմակերպ մի կրօնական համայնք էին, քսաներորդ դարի շեմքին սկսում են ազգայնօրեն կազմակերպւել...» (Գիւլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:6): Ահա քաղաքական մտածողության այս համակարգն ու միտումներն էին ուղղություն տալիս համաթուրքական ու համախլամական կառավարող շրջանների գործողություններին: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Թ. Վարդանեանը, «...թաթարական ազգայնականութեան իրական պատճառները ընկերային-տնտեսական գործօնները չէին: Հայ-թաթարական հակամարտութեան իրական պատճառները քաղաքական բնոյթ էին կրում...» (Վարդանեան, «Այսրկովկասում թաթարական ազգայնականութեան դրսեւորման արմատները 20-րդ դարասկզբին», 92):

Նկատենք նաև, որ կովկասյան թաթարների հակահայկական ընթացքը խարսխվում էր ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական դրդապատճառների վրա: Իրողությունն այն էր, որ տնտեսական, պաշտոնական և այլ գործառույթներով իր մրցակիցներից բավական հետ էր մնում տակավին սաղմնային վիճակում գտնվող կովկասյան

թաթարների բուրժուազիան (Սարգսյան 65): Վերջինիս ֆինանսական կապիտալը չէր վերածվում արդյունաբերական կապիտալի, ինչը վաղուց առկա էր հայ և եվրոպացի առևտրաարդյունաբերողների շրջանում: Փաստ էր, որ Արևելյան Այսրկովկասի տնտեսական ու կրթամշակութային հարաբերություններում հայերի ունեցած լուրջ դիրքը հիմնականում պայմանավորված էր նրանց զարգացման բարձր մակարդակով (Тигранян 37): Հայերը, որպես պատմականորեն կայացած ազգ, իրենց քաղաքակրթվածության մակարդակով անհամեմատ բարձր դիրքի վրա գտնվելով՝ ունեին հին մշակույթ, կազմակերպություններ, առաջադրում էին ազգային խնդիրներ և այլն (Swietochowski 39): Ռուս պատմաբան Վ. Ստարոսելսկու դիտարկմամբ՝ «Կոմերցիոն գործունեություն ծավալելու ընդունակությունները և երկրամասին քաջատեղյակ լինելը հայերին մղեցին հասարակական գործունեության լայն ասպարեզ՝ իբրև բարձրակ վաճառականներ և արհեստավորներ» (Старосельский 5): Այս իմաստով շատ այժմեական է հնչում Դավիթ Անանունի (Տեր-Դանիելյան) արտահայտած հետևյալ միտքը. «Մեզ՝ հայերիս, որպես արդի իմաստով բարդ կազմ ունեցող մի ազգութեան, վիճակուել է կողք-կողք ապրել մի ազգի հետ, որն առանց շերտաւորումների չէ, բայց և միապաղաղ մի զանգուած է, միապաղաղ այն պատճառով, որ նրա տարբեր խաւերը դեռ չեն ապրում իրենց առանձին հասարակական ձգտումներով: Մեր դժբախտութիւնն է, որ պատմութիւնը իր սայլին լծել է եզանն ու թովռան եղևիկին» (Անանուն):

Կովկասյան թաթար գործիչները ռուսական կառավարությունից բացի իրենց հետադիմության ու տգիտության պատճառ էին համարում հայերին¹: Կովկասյան թաթարները քաջատեղյակ էին, որ ռուսական կառավարությունն ամենևին էլ հանդուրժող չէր հայերի ազգային շարժումների նկատմամբ: Նրանց աչքի առաջ ոչ վաղ անցյալում փակվել էին հայկական դպրոցները, բռնագրավվել հայ եկեղեցու ունեցվածքը և այլն, իսկ Բաբվի առևտրաարդյունաբերության մեջ հայերից բացի իրենց որոշակի դիրքերն ունեին նաև ռուս և եվրոպացի դրամատերերը: Այսուհանդերձ, կովկասյան թաթար գործիչներից Ա. Աղաևը բացեիբաց հայտարարում էր, որ հայերը «...չափազանց յառաջադիմելով, վազում են արագօրէն եւ երբեք չեն մտածում իրենց հարեւան թաթարների մասին: Այդ հանգամանքը պէտք է գիտակցեն իրենք՝ հայերը եւ աշխատեն բարշ տալ իրենց հետ թաթարներին եւ կամ թաթարները պիտի կանգնեցնեն հայերի առաջխաղացումը այնքան ժամանակ, մինչեւ որ իրենք եւս կը հասնեն հայերին» (Գիւլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա: 175):

Ի դեպ, Բաբվի նահանգում և հատկապես Բաբու քաղաքում իրենց քաղաքական, տնտեսական ու քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով թեև կովկասյան թաթարները հետ էին մնում գրեթե բոլոր տեղաբնիկ ժողովուրդներից, սակայն նրանք օգտվում էին բազմաթանկ տարրի բոլոր արտոնություններից (Ճատուրյան 196): Այս հողի վրա ծնունդ էր առել վերջիններիս գերադասելիության մտայնությունը, որը չէր կարող անտարբեր մնալ հատկապես անվիճելի գերազանցության մտադրական, ֆինանսական ու ձեռնարկատիրական եկամտաբեր պաշտոններ վարող հայերի տնտեսական իրողությունների ակտիվության և շահեկանորեն առանձնացող առևտրի ծավալների նկատմամբ:

¹ 1897 թ.-ի հունվարի 28-ի համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով՝ Բաբվի նահանգում հայ բնակչության գրագիտության մակարդակը կազմում էր 24,4%, ռուսներինը՝ 37,6%, կովկասյան թաթարներինը՝ 2,5%, թաթերինը՝ 1,9%, թալիշներինը՝ 1,2%: Այսպիսով՝ ինչպես երևում է բերված ցուցանիշներից, կովկասյան թաթարների հետամնացությունն ակնառու էր նաև կրթության բնագավառում: Այն ավելի ցայտուն և դառնում ամբողջ բնակչության թվի հետ նրանց տվյալների համադրման դեպքում: Ականավոր արևելագետ և գրող Ազաֆանգել Կրիմսկու դիտարկմամբ՝ «Կովկասում նույնպես թյուրքական ռասսան այնքան էլ առաջադեմ չէր» (Крымский 16):

Այսպիսով՝ կովկասյան թաթարները, տանուլ տալով տնտեսական զարգացման, հատկապես առևտրաարդյունաբերության առաջատար ճյուղի՝ նավթարդյունաբերության բնագավառում ծայր առած մրցակցության մեջ, տուրք տալով իրենց զազանային բնազդներին, նպատակադրվել էին բռնի ուժով կանխելու և ի չիք դարձնելու ամուր դիրքեր ունեցող հայերի բացահայտ առավելություններն ու առաջադիմությունը: Ահա թե ինչ է գրում Բաբվի առաջին ընդհարման (1905 թ.-ի օգոստոս) մասնակից, ՅՅԴ անդամ¹ Վահան Մինախորյանը. «...Բազում ծնունդ առան հայ-թաթական ընդհարումները: Տնտեսապես նրանք արդիւնք էին թուրք նորաբոյս բուրժազիայի եւ աւատապետութեան պայքարի՝ ուղղուած հայ բուրժուազիայի եւ տնատիրութեան դէմ, որոնք դրութեան տերն էին Բազում: Քաղաքականապես այդ ընդհարումները արգասիք էին ռուս միապետութեան սադրանքների եւ նպատակ ունէին հեռու պահել յեղափոխութիւնից Անդրկովկասը, տեղական ազգամիջեան պատերազմների միջոցով, ինչպէս նաեւ հայ ըմբոստ ժողովրդի ղևաշարը կտորել: Թուրք եւ թաթար խաւար ամբոխի համար շարժման բարոյական աղբիւրն էր Յամիտի քաղաքականութիւնը: Այս հիմքերով նախապատրաստական աշխատանքները սկսուել էին դեռ մօտ մէկ ու կէս տարի առաջ, եկեղեցական կալուածների գրաւման շրջանում» (Մինախորեան 16):

Հիրավի, կովկասյան թաթարների սկսած շարժումը անթաքույց ընդունել էր հակահայկական բնույթ²: Լ. Վիլլարին, որ 1905 թ.-ի ամռանը Բաբու այցի ընթացքում հանդիպել էր Ա. Աղաւին, «Յուր և սուր Կովկասում» աշխատության մեջ վկայում է, որ հենց նա էր կոչ անում կովկասյան թաթարներին զինվել ընդդեմ հայերի (Villari 165): Վիլլարին նաև վկայում է, որ կովկասյան թաթարներին ոգևորում էր կայսրության հայատոյաց քաղաքականությունը (Villari 170):

Իրենց նպատակադրած խնդիրների լուծման ճանապարհին, որպես միակ միջոց, կովկասյան թաթարները համարում էին հայերի ֆիզիկական ոչնչացումն ու նրանց ստեղծած կյուրական արժեքներին տիրանալը: Թաթար գործիչներն ակնհայտորեն չէին թաքցնում իրենց հակահայկական քաղաքականությունը: Ուստի Այսրկովկաս թափանցած երիտթուրքերի գործակալների առջև դրվել էր մի խնդիր՝ ուղղորդել մահմեդականների գիտակցությունը, հրահրել կրոնական անհանդուրժողականություն հայերի նկատմամբ, այդ հորի վրա սրել ազգամիջյան հակադրությունները: Նույն Ա. Աղաւը այս կապակցությամբ հայտարարում էր. «...ազգային գիտակցութիւնը պահելու համար պետք է զարթեցնել թաթար ժողովրդի մէջ ատելութեան զգացում դէպի հայերը»

¹ Վահան Մինախորյանն այդ տարիներին եղել է ՅՅԴ անդամ: Հետագայում միացել է Սոցիալիստ հեղափոխական (Էսեռ) կուսակցությանը:

² Հարկ է նշել, որ հայ բնակչության նկատմամբ ատելությունը կովկասյան թաթարների շրջանում սերմանվում էր տակավին վաղ տարիքից: Այսպես՝ ֆրանսագիր, ծագումով կովկասյան թաթար գրող, Բաբվի նավթարդյունաբերողներ Շամսի Ասադուլաևի և Մուսա Նադիևի թոռնուհի Ում-Էլ-Պանինը, որի մանկությունն անցել է Բաբվում, 1905-1906 թթ.-ի հայ-թաթարական ընդհարումների անմիջական տպավորությունների տակ «Կովկասյան օրեր» հուշագրատում-գրքում գրում է. «Տոնական օրերին մենք խաղում էին հայկական ջարդեր, մի խաղ, որ գերադասում էինք մյուս բոլորից: Ցեղապաշտ կրթերով արբած՝ մենք զոհաբերում էինք Թամարային (մոր կողմից հայ) նախնայաց ատելության խարանի վրա: Նախ ուզածին պես մեղադրում էինք նրան մահմեդականների սպանության մեջ և բազում անգամներ իրար ետևից տեղն ու տեղը գնդակահարում շարունակ նորոգելու համար մեր հաճույքը: Այնուհետև, երբ արդեն լավ գիտված էինք նրա արյան տեսքից, Թամարային հարություն էինք տալիս՝ ի պետս մեր դատի, որպեսզի այս անգամ նրան սպանենք համաձայն արվեստի բոլոր կանոնների: Նրա ձեռն ու ոտը կապում էինք և շարունակ գետնին, հետո կտրում էինք նրա մարմնի մասերը, լեզուն, գլուխը, պոկում սիրտն ու փորոտիքը և նետում շներին, որպեսզի ավելի ընդգծենք մեր արհամարհանքը նրա հայկական մարմնի հանդեպ: Երբ վերջապես բավականաչափ հագեցնում էինք մեր վայրագությունը և այլևս ոչինչ չէր մնում թշվառ աղքատից, սկսում էինք պարել նրա դիակի շուրջ՝ ճոճելով մեր փայտե հրացանները՝ զազանային ոռնոցներ արձակելով» (Banine 66):

(Գիլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:176): Ա. Գիլխանդանյանի՝ խարդախամիտ ու սադրիչ Աղանին տված դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Հասարակական կարծիքը նրան էր վերագրում հայ-թաթարական ընդհարումները եւ առհասարակ նա համարում էր հայ-թաթարական յարաբերությունների **չար ոգին**» (Գիլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:172): Հակահայ գործողությունները ղեկավարելու նպատակով Աղանի նախաձեռնությամբ 1906 թ.-ի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին (Յագրօս 37) երիտթուրք գործակալների ուղղորդմամբ Գանձակում ու Բաքվում ստեղծվել էր հակահայկական «Կովկասյան համամուսուլմանական «Դիֆայի»» («Պաշտպան») միությունը, որն ահաբեկչություններ է իրականացրել, ահաբեկող թուլզիկներ տարածել՝ լուսնի վրա խաչվող 2 դաշույնի պատկերով:

Շարունակելի

Օգտագործված գրականություն

1. Աբելեան, Ներսես. «Արքունական հայ գիւղացին Անդրկովկասում (IV), Ելիսաւետաօյի նահանգ». *«Արծազանք»*, № 10, Թիֆլիս, 20.03.1888, էջ 126-127:
2. Աբրահամյան, Աշոտ. *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականության պատմության*, հ. Բ, Երևան, 1967:
3. Աճառեան, Հրայր. *Հայ գաղթականության պատմություն*, «Չանգակ-97», Երևան, 2002:
4. Անանուն, Դավիթ. «Հայ-թուրքական հակամարտությունը». *«Բագուի ծայն»*, № 67, 28.03.1913:
5. Առաքելյան (Խառատյան), Հրանուշ. *Ուղիներ (Աղվանների առասպելը)*. «Իրան-Նամե», N 2, Երևան, 1994, սեպտեմբեր:
6. Արամայիս. *Մի քանի գլուխ հայ-թաթարական ընդհարումներից: Ա մաս*. Թիֆլիզ, 1907:
7. Բալայան, Վահրամ. *Դրվագներ արցախահայության պատագրական պայթարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.)*. Երևան, 2012:
8. Բարխուտարեանց, Մակար. *Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան)*. Թիֆլիս, 1893:
9. Բեւո. «Յուշեր Աբր. Գիլխանդանեանի մասին». *«Հայրենիք»*, Պոսթըն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 83-92:
10. Գիլխանդանեան, Աբրահամ. «Հայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մէջ». *«Հայրենիք»*, Պոսթըն, 1934, Ժ տարի, յունիս, № 8, էջ 107-116:
11. ---. «Հայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մէջ». *«Հայրենիք»*, Պոսթըն, 1934, Ժ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 137-132:
12. ---. *Կովկաս երկիրը, ժողովուրդը, պատմութիւնը, քարտեզ եւ բազմաթիւ վիճակագրական տւեալներ: Ա մաս*. Փարիզ, 1943:
13. ---. *Հայ-թաթարական ընդհարումները*. հ. Ա (Բագուի առաջին ընդհարումները), Փարիզ, 1933:
14. Գորոյեան, Նազար. *Պարսկաստանի հայերը (պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառոտ տեղեկութիւններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ասենահին ժամանակներէ մինչեւ 1898 թ.)*. Թեհրան, տպ. «Սողերն»:
15. Դիլոյան, Վալտեր. *Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները*. Երևան, 1989:
16. Եղգարեան, Ավագ քին. *Իրանի Չհարմըհալ գաւառը*. Թեհրան, 1963:
17. Երեմեան, Արամ. *Սպահանի Փերիա գաւառը (պզգագրութիւն)*. Նոր-Ջուղա, 1919:
18. Չարեանդ. *Միացեալ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը*. Աթենք, 1987:
19. Չաւեն. «Ի՞նչ են ասում». *«Մշակ»*, Թիֆլիս, 1906, փետրվարի 28, № 44:

20. Թարխանյան, Գրիգոր. *1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների պատճառները և ընթացքը*: Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2002:
21. Լալայան, Երվանդ. *Նիժի և Վարդաշենի ուսուցիչները ազգագրական տեսակետից*. Երևան, 1926;
22. Խոնդկարեան, Արշավիր. «Ցարական Ռուսաստանը եւ կովկասահայությունը». «*Հայրենիք*», Պոսթըն, 1930, Ը տարի, մարտ, № 5, էջ 80-91:
23. Խուրշուդյան, Լենդրուշ. *Հայկական հարցը*. Երևան, 1995:
24. Ծատուրյան, Ալեքսանդր (Ռուբենի Ալ.). ««Հայ-թիւրքական ջարդերի» տնտեսական-քաղաքական պատճառները». «*Մուրճ*», Թիֆլիս, 1905, № 11-12:
25. Հակոբյան, Թաթուլ. *Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր)*. Երևան, 1968:
26. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. V. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
27. Հայաստանի Ազգային արխիվ. *Ֆ. 56, ց. 1, գ. 309, թ. 8*.
28. ---. *Ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 63*:
29. «Հայկական հարցը Ռուսաստանում եւ Կովկասեան խռովությունը». «*Յառաջ*», Երևան, 1906, փետրվարի 8, № 20:
30. *Հայոց պատմություն*, հ. III: *Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.): Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ)*. Երևան, 2010:
31. Ղազարյան, Գրիգոր. «Մատրասա (Շամախու գաւառը)». «*Նոր-Դար*», Թիֆլիս, 1898, մայիսի 6, № 76:
32. Մարտիրոսեան, Գրիգոր. «Ամրուան գիւղ». «*Նոր-Դար*», Թիֆլիս, 1891, մարտի 14, № 41:
33. Մարտիրոսյան, Հմայակ. *Իրանահայ գաղութի պատմություն*. Երևան, 2007:
34. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ծեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան. *Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32*, վավ. 219, թ. 4:
35. Մինախորեան, Վահան. «Հայ-թաթարական կռիվները Բագուում». «*Հայրենիք*», Պոսթըն, 1948, ԻՉ տարի, յուլիս, № 7:
36. Յովհաննիսեան [Վարանդեան], Միքայել. *Կովկասեան Վանդեան (թուրք-հայկական ընդհարումները, նրանց պատճառները)*. Թիֆլիս, 1907:
37. Յովսեփեան, Ղազար. *Ակնարկներ ուստիացի և մահմեդական հայերի մասին*. Թիֆլիս, 1904:
38. Չոբանյան, Գայանե. «Իսլամի դերն «ադրբեջանական» ազգային ինքնության կերտման գործընթացում». *21-րդ դար*, Երևան, 2018, № 3 (79), էջ 79-95:
39. Պօհնալեան, Արիստակես. *Թրքերեն-հայերեն առձեռն բառարան*. Իսթանպուլ, 1981:
40. Ջալալեանց, Սարգիս. *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*. մասն Բ, Տիֆլիս, 1858:
41. Սարգսյան, Տաթևիկ. «Հայ-թաթարական բախումները ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականության համատեքստում». «*Բանբեր Երևանի համալսարանի*», Երևան, 2019, № 3, էջ 64-73:
42. Սաֆարյան, Ալեքսանդր. *Չիյա Գոյթալիքը և «Թյուրքականության հիմունքները*». Երևան, 2012:
43. Սիմոնյան, Հրաչիկ. *Ապստագրական պայթյալի ուղիներում: Գիրք Ա*. Երևան, 2003:
44. Ստեփանյան, Գևորգ. «Արևելյան Այրկովկասում «ադրբեջանցի» էթնանվան գործառնման հարցի շուրջ». «*Մերձավոր Արևելք*», հ. V, Երևան, 2008, էջ 137-145:
45. ---. *Բաբու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2011:

46. ---. *Բաբվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2010:
47. ---. «Գանձակ-Ելիագավետպոլ նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաբվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ (XIX-դարի երկրորդ կես-XX դարասկիզբ)». «*Արևելագիտության հարցեր*» (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, 2015, № 9, էջ 218-268:
48. ---. *Նուխի եւ Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը 1918-1920 թթ.* Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 1996:
49. ---. «Նուխի և Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից». «*Իրան-Նամե*», Երևան, 1997, № 4-5-6, էջ 28-34:
50. ---. *Շամահի քաղաքի հայության պատմությունից*. Երևան, 2013:
51. Վարանդեան, Միքայել. *Յ.Յ. Դաշնակցության պատմություն*. Երևան, 1992:
52. Վարդանեան, Թամարա. «Այսրկովկասում թաթարական ազգայնականութեան դրսեւորման արմատները 20-րդ դարասկզբին». «*Դրօշակ*», հոկտեմբեր, Երևան, 2002, № 4, էջ 82-98:
53. ---. *Ազգամիջյան հակամարտությունը որպես էթնիկ ինքնության ձևավորման գործոն (1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով)*. ԼՅԳ, Երևան, 2001, № 1, էջ 72-78:
54. Տասնապետեան, Հրաչ. *Նիւթեր Յ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար*. Յ. Բ, Բ տպագրութիւն (յաւելումով), Պէրյուք, 1973:
55. Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի. *Ճարկաբաղ աշխարհացոյց*. Տպագրության պատրաստեց՝ Քյուրտյան Յ., Բանբեր Սատենադարանի, Երևան, 1969, № 9:
56. Տեր-Մարտիրոսյան, Հովհաննես (Ա-Դօ). *Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական լրատվականություններով*. Երևան, 1907:
57. Տեր-Յովհաննեսնց, Յարութիւն. *Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱպահան*. Կ. Ա, Նոր Զուղա, ի տպարանի Ամենափրկչեան Ս. Վանաց, 1880:
58. Տիգրան. «Կովկասի թուրք մամուլը». «*Մուրճ*», Թիֆլիս, 1905, № 2-3, էջ 155-168:
59. Փամպուբեան, Երուանդ. «Ինչպե՞ս կանխվեց արևելահայության բնաջնջումը 1905-1906 թթ.: Ռոստոմի ծածկագիր նամակ-հրահանգները». «*Վես*», Երևան, 2009, Ա տարի, հուլիս-սեպտեմբեր, № 2 (27), էջ 125-143:
60. Փարսանտ, Արսեն. *Արեան ճանապարհով: Կովկ. Հայ-թաթ. Արիւնահեղ ընդհարումները*. Կ. Պոլիս, 1910:
61. Айвазян, Григори. «О термине «азербайджанцы», судьбах коренного населения Азербайджана и подлинных предках современных». *ՊԲՀ*, Երևան, 2013, № 1, с. 104—119.
62. Акопян, Алексан и др. «К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.- VIII в. н. э.)». *ՊԲՀ*, Երևան, 1987, № 3, էջ 166-189:
63. Амфитеатров, Александр. *Армянский вопрос*. СПб., 1906.
64. Анисимов. «Бакинская губерния». *Энциклопедический словарь русского bibliографического института Гранат*, Т. 4, изд. 7-ое, Москва, 1911.
65. Арасханианц, Аветик. «Экономический быт государственных крестьян Арешского уезда Елисаветпольской губерниию». «*Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края*», Т. VII, Тифлис, 1887.
66. Бабалян, Давид. «Формирование азербайджанского народа от татаризации до азербайджанизации) в контексте административно-территориальной и этнонациональной геополитики в Закавказье в XIX-XX в.», *Нораванк*, 13.11.2018.

http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=17800.
20.06.2021.

Доступно:

67. Багирова, Ирада Саид кызы. *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917)*. Баку, 1997.
68. Березин, Илья. *Путешествие по Дагестану и Закавказью*. Казань, 1850.
69. Быков, Федор. *Национальный вопрос на Кавказе*. Баку, 1906.
70. *Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги*. Москва, 1992.
71. Гагемейстер, Юлий. *Закавказские очерки*. СПб., 1845.
72. Гасымова. «Албания или Атропатена? Как «сочиняют» древнюю историю Кавказа». «Эхо» Баку, 2006, 29 Апреля, № 76 (1316). <http://web.archive.org/web/20160308061000/http://www.peep.us/b1bed665>.
73. Гмелин, Самуил Готлиб. *Путешествие по России для исследования трех царств естества*. ч. III, половина I, СПб., 1785.
74. Евангулов, Григорий. *Местная реформа на Кавказе*. СПб., 1914.
75. Зареванд. *Турция и пантуранизм*. Париж, 1930.
76. Зейдлиц, Николай. «Этнографический очерк Бакинской губернии». *Кавказский календарь на 1871 г.* Тифлис, 1870, стр. 46-67.
77. ---. *Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. LXV-Бакинская губерния*. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 г., Тифлис, 1870.
78. Иваненко, Виктор. *Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича (исторический очерк)*. Тифлис, 1901.
79. Крымский, Агафангел. *Школа, образованность и литература у российский мусульмань (культурно-этнографический очерк)*. Москва, 1905.
80. Мамедова, Фарид. *Политическая история историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э.-VIII в.н.э.)*. Баку, 1986.
81. Новиков, Александр. *Резня в Баку 1905 г.* Таганрог, 2015.
82. *Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилия, одежд, и прочих достопамятностей*. ч. 2-ая. О народах татарского племени, перев. с немец., СПб., 1779.
83. *Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем*. 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873.
84. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Т. XV, собрание II, отд-ие I, СПб., 1841, № 13368.
85. Реза, Энаят-олла. *Азербайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания)*. Москва, 2012.
86. Старосельский, Владимир. *Кавказская драма*. СПб., 1906.
87. Старцев. *Кровавые дни на Кавказе*. С.-Петербург, 1907.
88. Статистическое бюро Бакинской городской управы. *Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 года*. Баку, 1904.
89. Тигранян, Сиракан. *Армяне*. Ереван, 1992.
90. Тунян, Валерий. *Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол. XIX в.* Ереван, 2003.
91. Чалхушян, Григорий. *Армянский вопрос и армянские погромы в России*. Ростов-на-Дону, 1905.
92. Шашшович. *Весь Кавказ. Промышленность торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья*. Баку, 1914.

93. Шахатунян, Аветик. *Административный передел Закавказского края*. Тифлис, 1918.
94. Шопен, Иван. *Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи*. СПб., 1852.
95. *Энциклопедический словарь. т. XIII^А*, издатели Брокгауз, Фридрих; Ефрон, Илья. СПб., 1894.
96. Ketibian, Ara. *Azeri Aggression Against Armenians in Transcaucasia (1905-1921)*. Reports From the U.S. Press, Yerevan, 2020.
97. Mckenzie, Fredrick Arthur. *From Tokyo to Tiflis, uncensored letters from the war*. London, 1905.
98. Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 1985.
99. Stepanyan, Gevorg. *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*. Yerevan, 2013.
100. Umm-El-Banine. *Jours Caucasiens*. Gris-Banal, Paris, 1985.
101. Villari, Luigi. *Fire and Sword in the Caucasus*. London, T. F. Unwin, 1906.

Works Cited

1. Abe'lean, Nerse's. «Arqunakan hay giwghacin Andrkovkasum (IV), Elisawe'tpo'li nahang». «Ard'aganq», № 10, T'iflis, 20.03.1888, e'j 126-127 ("The royal Armenian peasant in Transcaucasia (IV), Elisavetpol region". "Arzagank", No. 10, Tiflis, 20.03.1888, pp. 126-127).
2. Abrahamyan, Ashot. Hamar'ot urvagic' hay gaght'akanut'yan patmut'yan, h. B, Erevan, 1967 (A brief sketch of the history of Armenian refugees, G. B., Yerevan, 1967)
3. Atwar'ean, Hrachya. Hay gaght'akanut'yan patmut'yun, «Zangak-97», Erevan, 2002 (The History of Armenian refugees, "Zangak-97", Yerevan, 2002).
4. Ananun, Davit'. «Hay-t'urqakan hakamartut'iwny». «Bagui d'ayn», № 67, 28.03.1913 ("The Armenian-Turkish conflict". "The Voice of Bagui", No. 67, 28.03.1913).
5. Ar'aqelyan (Xar'atyan), Hranush. Udiner (Aghvanneri ar'aspely'). «Iran-Name'», N 2, Erevan, 1994, September (Udins (the myth of the Albanians). "Iran-Name", N 2, Yerevan, 1994, September).
6. Aramayis. Mi qani glux hay-t'at'arakan y'ndharumneric: A mas. T'iflitz, 1907 (Several chapters of the Armenian-Tatar clashes. Part 1. Tiflitz, 1907).
7. Balayan, Vahram. Drvagner arcaxahayut'yan azatagrakan payqari ev petakanakertman patmut'yan (1813-2007 t't.). Erevan, 2012 (Fragments of the history of the liberation struggle and state-building of the Armenians of Artsakh (1813-2007)). Yerevan, 2012).
8. Barxutareanc, Makar. Aghuanic erkir ew draciq (Mijin Daghsan). T'iflis, 1893 (Fragments of the history of the liberation struggle and state-building of the Armenians of Artsakh (1813-2007)). Yerevan, 2012).
9. Be'no'. «Yusher Abr. Giwlxandaneani masin». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1946, ID tari, september-hoktember, № 5, e'j 83-92 (The Memories of Abr.Gulkhandanean, Hayreniq, Posten, 1946, September-October, No. 5, pp. 83-92).
10. Giwlxandanean, Abraham. «Hay-t'at'arakan y'ndharumneriy' Bagui me'j». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1934, JhB tari, yunis, № 8, e'j 107-116 ("The Armenian-Tatar clashes Bug": "Rodina", Posten, 1934, 14, June, No. 8, pp. 107-116).
11. ---. «Hay-t'at'arakan y'ndharumneriy' Bagui me'j». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1934, JhB tari, o'gostos, № 10, e'j 137-132 ("The Armenian-Tatar clashes in Baku". "Irenik", Boston, 1934, 12B year, August, No. 10, pp. 137-132).
12. ---. Kovkas erkiry', jhoghovurdy', patmut'iwny', qarte'z ew bazmat'iw vitwakagrakan tvealner: A mas. P'ariz, 1943 (The country of the Caucasus, people, history, maps and numerous statistics. Part 1. Paris, 1943).

13. ---. Hay-t'at'arakan y'ndharumneri'. h. A (Bagui ar'ajin y'ndharumneri'), P'ariz, 1933 (Armenian-Tatar clashes. Answer: A (the first collisions of Baku), Paris, 1933).
14. Goroyean, Nazar. Parskastani hayery' (patmakan, teghagrakan ew vitwakagrakan hamar'o't teghecut'iwnner Parskastani hayeri masin` amenahin jhamanaknere' minchew 1898 t'.). T'ebran, tp. «Modern» (Armenians from Persia (historical, topographical and statistical information about the Armenians of Persia-the most ancient times before 1898). Tehran, p.h. "Modern").
15. Diloyan, Valter. Arevelyan Hayastany' XIX dari ar'ajin eresnamyakin & hay-r'usakan haraberut'yunnery'. Erevan, 1989 (Eastern Armenia in the first half of the XIX century and Armenian-Russian relations. Yerevan, 1989).
16. Edgarean, Avag qhn. Irani Chharmy'hal gawar'y'. T'ebran, 1963 (The Iranian environment of Chkharmkhal. Tehran, 1963).
17. Eremean, Aram. Spahani P'e'ria gawar'y' (azgagrut'iwn). Nor-Jugha, 1919 (The province of Peria in Isfahan (ethnography). New Julfa, 1919).
18. Zarewand. Miaceal ankax T'urania kam i'nch ky' c'ragren t'urqery'. At'e'nq, 1987 (United independent Turania or what are the Turks planning? Athens, 1987.).
19. Zawe'n. «Inch en asum?». «Mshak», T'iflis, 1906, p'etrvari 28, № 44 ("What do they say?", "Mshak", Tiflis, 1906, February 28, No. 44).
20. T'arxanyan, Grigor. 1905–1906 t't'. hay–t'at'arakan kr'ivneri pattwar'nery' ev y'nt'acqy': Patm. git. t'eknac'ui gitakan astitwan , Erevan, 2002 (The Causes and Course of the Armenian-Tatar Battles in 1905-1906. History. sciences. Candidate's degree defence, Yerevan, 2002.).
21. Lalayan, Ervand. Nijhi & Vardasheni utinery' azgagrakan tesaketik. Erevan, i haycman atenaxosut'yun, Erevan, 1926 (The Utins of Nizhi and Vardashen from an ethnographic point of view: Yerevan, 1926).
22. Xondkarean, Arshavir. «Carakan R'usastany' ev kovkasahayut'iwny'». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1930, Y' tari, mart, № 5, e'j 80-91 ("Tsarist Russia and Caucasian Armenians": "Motherland", Boston, 1930, March, No. 5, pp. 80-91).
23. Xurshudyan, Lendrush. Haykakan harcy'. Erevan, 1995 (The Armenian Question, Yerevan, 1995.).
24. C'aturyan, Aleqsandr (R'ubeni Al.). ««Hay-t'iwrqakan jarderi» tnte-sakan-qaghaqakan pattwar'nery'». «Murtw», T'iflis, 1905, № 11-12 ("Economic and Political Reasons for the "Armenian-Turkish pogroms": "Murch", Tiflis, 1905, No. 11-12).
25. Hakobyan, T'at'ul. Hayastani patmakan ashxarhagrut'yun (urvag'er). Erevan, 1968 (Historical Geography of Armenia (contours), Yerevan, 1968).
26. Hay jhoghovrdi patmut'yun, h. V. HSSH GA hrat., Erevan, 1975 (The History of the Armenian People, v.V, ASSR AS publishing, Yerevan, 1975).
27. Hayastani Azgayin arxiv. f. 56, c. 1, g. 309, t'. 8 (The National Archive of Armenia. F.56, l. 1, c.309, p.8).
28. ---. f. 56, c. 1, g. 305, t'. 63 (f.56, l.1, c.305, p.63)
29. «Haykakan harcy' R'usastanum ew Kovkasean xr'ovut'iwny'». «Yar'aj», Erewan, 1906, p'etrvari 8, № 20 ("The Armenian question in Russia and the Caucasian revolt". "Yaraj", Yerevan, 1906, February 8, No. 20).
30. Hayoc patmut'yun, h. III: Nor jhamanakashrjan (XVII dari erkrord kes-1918 t'.): Girq ar'ajin (XVII dari erkrord kes-XIX dari verj). Erevan, 2010 (History of Armenia, art. III. The New Era (the second half of the XVII century-1918) Книга Book one (the second half of the XVII century-the end of the XIX century). Yerevan, 2010).
31. Ghazaryan, Grigor. «Matrasa (Shamaxu gawar')». «Nor-Dar», T'iflis, 1898, mayisi 6, № 76 ("Matrasa (Shamaku province)". "Nor-dar", Tiflis, 1898, May 6, No. 76).
32. Martirosean, Grigor. «Amruan giwgh». «Nor-Dar», T'iflis, 1891, marti 14, № 41 ("In the village of Amruan". "Nor-dar", Tiflis, 1891, March 14, No. 41).

33. Martirosyan, Hmayak. Iranahay gaghut'i patmut'yun. Erevan, 2007 (The History of the Armenian colony of Iran. Yerevan, 2007).
34. Mesrop Mashtoci anvan hin d'er'ageri institut-Matenadaran. Kat'oghikosakan divan, t'ght'. 32, vav. 219, t'. 4 (Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts-Matenadaran. St. Gregory the Illuminator Church, p.32, 219).
35. Minaxorean, Vahan. «Hay-t'at'arakan kr'iwnery' Bagwum». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1948, IZ tari, yulis, № 7 ("The Armenian-Tatar wars in Baku". "Ayrenik", Boston, 1948, July, No. 7).
36. Yovhannisean [Varandean], Miqaye'l. Kovkasean Vande'an (t'urq-haykakan y'ndharumnery', nranc pattwar'nery'). T'iflis, 1907 (Caucasian Vendee (Turkish-Armenian clashes, their causes). Tiflis, 1907).
37. Yovse'p'ean, Ghazar. Aknarkner utiaci ev mahmedakan hayeri masin. T'iflis, 1904 (Allusions to the Utik and Muslim Armenians. Tiflis, 1904).
38. Chobanyan, Gayane. «Islami dern «adrbejanakan» azgayin inqnut'yan kertman gorc'y'nt'acum». 21-RD DAR, Erevan, 2018, № 3 (79), e'j 79-95 ("The role of Islam in the creation of the "Azerbaijani" national identity". 21st Century, Yerevan, 2018, No. 3 (79), pp. 79-95).
39. Po'htwalean, Aristake's. T'rqere'ne'-hayere'n ar'd'er'n bar'aran. Ist'anpul, 1981 (Turkish-Armenian dictionary of the hand, Stambul, 1981).
40. Jalaleanc, Sargis. Twanaparhordut'iwn i Mec'n Hayastan. masn B, Tp'xis, 1858 (A trip to Great Armenia, part B, Tpkhis, 1858).
41. Sargsyan, Tat'evik. «Hay-t'at'arakan baxumnery' r'usakan kaysrut'yan azgayin qaghaqakanut'yan hamateqstum». «Banber Erevani hamalsarani», Erevan, 2019, № 3, e'j 64-73 ("Armenian-Tatar clashes in the context of the national policy of the Russian Empire". "Bulletin of the Yerevan University", Yerevan, 2019, No. 3, pp. 64-73).
42. Safaryan, Aleqsandr. Ziya Goyqalp'y' ev «T'yurqakanut'yan himunqneri». Erevan, 2012 ("Fundamentals of Turkism". Yerevan, 2012).
43. Simonyan, Hrachik. Azatagrakan payqari ughinerum: Girq A. Erevan, 2003 (On the paths of the liberation struggle. Book A. Yerevan, 2003).
44. Step'anyan, Gevorg. «Arevelyan Aysrkovkasum «adrbejanci» e't'nanvan gor-c'ar'man harci shurj». «Merd'avor Arevelq», h. V, Erevan, 2008, e'j 137-145 ("On the issue of the functioning of the "Azerbaijani" ethnan "in the Eastern Transcaucasia". "The Middle East", v. V, Yerevan, 2008, pp. 137-145).
45. ---. Baqu qaghaqi hayut'yan patmut'yuny' (patmajhoghovrdagrakan usumnasirut'yun). Erevan, 2011 (The History of the Armenians of the city of Baku (historical and demographic research); Yerevan, 2011).
46. ---. Baqvi nahangi hayut'yuny' XIX dari erkrord kesin (patma-jhoghovrdagrakan usumnasirut'yun). Erevan, 2010 (The Armenians of the Baku province in the second half of the XIX century (historical and demographic research). Yerevan, 2010).
47. «Gand'ak-Eliazavetpol nahangi Nuxi ev Aresh gavar'neri u Baqvi nahangi hay bnakchut'yan patmajhoghovrdagrakan hamar'ot aknark (XIX-dari erkrord kes-XX daraskizb)». «Areve-lagitut'yan harcer» (Gitakan hodvac'neri parberakan jhoghovac'u), Erevan, 2015, № 9, e'j 218-268 ("A brief historical and demographic sketch of the Nuhi and Aresh counties of the Gandzak-Eliazavetpol province and the Armenian population of the Baku province (the second half of the XIX-XX century)". "Questions of Oriental Studies" (periodical collection of scientific articles), Yerevan, 2015, No. 9, pp. 218-268.).
48. ---. Nuxi ew Aresh gavar'neri hayeri kotorac'nern u inqnapashtpanut'yuny' 1918-1920 t't'. Patm. git. t'eknac'ui gitakan astitwani haycman atenaxosut'yun, Erevan, 1996: (The massacre and self-defense of Armenians in the provinces of Nuhi and Ares in 1918-1920. History. git. Candidate's degree thesis, Yerevan, 1996).

49. ---. «Nuxi ev Aresh gavar'neri hayeri patmakan ancyalic». «Iran-name», Erewan, 1997, № 4-5-6, e'j 28-34 ("From the historical past of the Armenians of the provinces of Nuhi and Aresh". "Iran-name", Yerevan, 1997, No. 4-5-6, pp. 28-34).
50. ---. Shamaxi qaghaqi hayut'yan patmut'yunic. Erevan, 2013 (From the history of the Armenians of the city of Shamakhi: Yerevan, 2013)
51. Vardanean, Miqaye'l. H.Y. Dashnakut'ean patmut'iwn. Erevan, 1992 (The history of "Dashnaksutyun". Yerevan, 1992)
52. Vardanean, T'amara. «Aysrkovkasum t'at'arakan azgaynakanut'ean drseworman armatnery' 20-rd daraskzbin». «Dro'shak», hoktember, Erewan, 2002, № 4, e'j 82-98 ("The Roots of the Manifestation of Tatar nationalism in Transcaucasia at the beginning of the 20th century". "Droshak", October, Yerevan, 2002, No. 4, pp. 82-98)
53. ---. Azgamijyan hakamartut'yuny' orpes e't'nik inqnut'yan d'evavorman gorc'on (1905-1906 t't'. hay-t'at'arakan y'ndharumneri o'rinakov). LHG, Erevan, 2001, № 1, e'j 72-78 (Interethnic conflict as a factor in the formation of ethnic identity (on the example of the Armenian-Tatar conflicts of 1905-1906); LPG, Yerevan, 2001, No. 1, pp. 72-78).
54. Tasnapetean, Hrach. Niwt'er H.Y. Dashnakut'ean patmut'ean hamar. H. B, B t'pagrut'iwn (yaweluac'ov), Pe'yurut', 1973 (Materials for the history of the ARFD, v.B, B publishing (with Appendix) Beirut, 1973).
55. Ter Baghdasar Gasparyan Shusheci. C'aghkaqagh ashxarhacoyc. T'pagrut'yan patrastec` Qyurtyan H., Banber Matenadarani, Erevan, 1969, № 9 (Flower worldview. Printing: G. Kurtyan, Bulletin of the Matenadaran, Yerevan, 1969, No. 9).
56. Ter-Martirosyan, Hovhannes (A-Do'). Hay-t'urqakan y'ndharumy' Kovkasum (1905-1906 t't'.): P'astagrakan, vitwakagrakan, teghagrakan lusabanut'iwnnerov. Erewan, 1907 (The Armenian-Turkish conflict in the Caucasus (1905-1906)) With documentary, statistical, topographic coverage. Yerevan, 1907).
57. Te'r-Yovhaneanc, Yarut'iwn. Patmut'iwn Nor Jughayu or ySpahan. h. A, Nor Jugha, i t'parani Amenap'rkchean S. Vanac, 1880 (The Resurrection: the history of the new Juga, v.A, the New Juga, in the printing house of St. Van Amenapr'kchyan, 1880).
58. Tigran. «Kovkasi t'urq mamuly'». «Murtw», T'iflis, 1905, № 2-3, e'j 155-168 ("Turkish Press of the Caucasus": "Murch", Tiflis, 1905, No. 2-3, pp. 155-168).
59. P'ampuqean, Eruand. «Inchpe's kanxvec arevelahayut'yan bnajnjumy' 1905-1906 t't'.: R'ostomi c'ac'kagir namak-hrahangnery'». «Ve'm», Erewan, 2009, A tari, hulis-september, № 2 (27), e'j 125-143 ("How was the extermination of Eastern Armenians prevented in 1905-1906: Code letter-instructions of Rostom "VEM", Yerevan, 2009, year, July-September, No. 2 (27), pp. 125-143).
60. P'arsant, Arse'n. Arian t'wanaparhov: Kovk. Hay-t'at'. Ariwnahegh y'ndharumneri'. K. Polis, 1910 (On the way of Arians. Kovk: Armenian-tatar Bloody clashes: Constantinople, 1910).
61. Ajvazjan, Grigori. "O termine «azerbajdzhancy», sud'bah koren'nogo naselenijaj azerbajdzhana i podlinnyh predkah sovremennyh". GMU, Erevan, 2013, № 1, s. 104—119 (About the term "Azerbaijanis", the fate of the indigenous population of Azerbaijan and the true ancestors of modern ones". SMU, Yerevan, 2013, No. 1, pp. 104-119).
62. Akopjan, Aleksan i dr. "K izucheniju istorii Kavkazskoj Albanii (Po povodu knigi F. Mamedovoj «Politicheskaja istorija i istoricheskaja geografija Kavkazskoj Albanii (III v. do n. je.- VIII v. n. je.)". ՊԲՀ, Երևան, 1987, № 3, էջ 166-189 (On the study of the history of Caucasian Albania (About the book by F. Mammadova" Political History and Historical Geography of Caucasian Albania (III century BC-VIII century AD)". SMU, Yerevan, 1987, No. 3, 16 166-189).
63. Amfiteatrov, Aleksandr. Armjanskij vopros. SPb., 1906 (The Armenian Question, St. Petersburg, 1906).

64. Anisimov. "Bakinskaja gubernija". Jenciklopedicheskiy slovar' russkogo bibliograficheskogo instituta Granat, t. 4, izd. 7-oe, Moskva, 1911 ("Baku province". Encyclopedic Dictionary of the Russian Bibliographic Institute Garnet, vol. 4, ed. 7, Moscow, 1911).
65. Arashianc, Avetik. "Jekonomicheskij byt gosudarstvennyh krest'jan Areshskogo uezda Elisavetpol'skoj guberniiju". "Materialy dlja izuchenija jekonomicheskogo byta gosudarstvennyh krest'jan Zakavkazskogo kraja", t. VII, Tiflis, 1887 ("The economic life of the state peasants of the Aresh district of the Elisavetpol province". "Materials for the study of the economic life of the state peasants of the Transcaucasian territory", vol. VII, Tiflis, 1887).
66. Babajan, David. Formirovanie Azerbajdzhanskogo naroda ot tatarizacii do azerbajdzhanizacii) v kontekste administrativno-territorial'noj i jetnonacional'noj geopolitiki v Zakavkaz'e v XIX-XX v (Formation of the Azerbaijani people from Tatarization to Azerbaijanization) in the context of administrative-territorial and ethno-national geopolitics in Transcaucasia in the XIX-XX centuries).
67. Bagirova, Irada Said kyzy. Politicheskie partii i organizacii Azerbajdzhana v nachale XX veka (1900-1917). Baku, 1997 (Political parties and organizations of Azerbaijan at the beginning of the XX century (1900-1917). Baku, 1997).
68. Berezin, Ilja. Puteshestvie po Dagestanu i Zakavkaz'ju. Kazan', 1850 (Travel to Dagestan and Transcaucasia. Kazan, 1850).
69. Bykov, Fedor. Nacional'nyj vopros na Kavkaze. Baku, 1906 (The national question in the Caucasus. Baku, 1906).
70. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 g.: osnovnye itogi. Moskva, 1992 (The All-Union population Census of 1939: the main results. Moscow, 1992).
71. Gagemejster, Julij. Zakavkazskie ocherki. SPb., 1845 (Transcaucasian essays. St. Petersburg, 1845).
72. Gasmova. "Albanija ili Atropatena? Kak "sochinjajut" drevnjuju istoriju Kavkaza". "Jeho", Baku, 2006, 29 Aprelja, № 76 (1316) ("Albania or Atropatena? How they" compose " the ancient history of the Caucasus." "Echo", Baku, 2006, April 29, No. 76 (1316)). <http://-web.archive.org/web/20160308061000/http://www.peeep.us/b1bed665>.
73. Gmelin, Samuel Gotlib. Puteshestvie po Rossii dlja issledovanija treh carstv estestva. ch. III, polovina I, SPb., 1785 (Travel to Russia to explore the three kingdoms of nature. Part III, half I, St. Petersburg, 1785).
74. Evangulov, Grigorij. Mestnaja reforma na Kavkaze. SPb., 1914 (Local reform in the Caucasus. St. Petersburg, 1914).
75. Zarevand. Turcija i panturanizm. Parizh, 1930 (Turkey and pan-Turanism. Paris, 1930).
76. Zejdlic, Nikolaj. Jetnograficheskij ocherk Bakinskoj gubernii, Kavkazskij ka-lendar' na 1871 g.. Tiflis, 1870, s. 46-67 (Ethnographic sketch of the Baku province, the Caucasian calendar for 1871. Tiflis, 1870, pp. 46-67).
77. ---. Spiski naselennyh mest Rossijskoj imperii po Kavkazskomu kraju. LXV-Ba-kinskaja gubernija. Spisok naselennyh mest po svedenijam 1859 po 1864 g., Tiflis, 1870 (Lists of inhabited places of the Russian Empire in the Caucasus region. LXV-Baskin province. List of populated places according to the data of 1859 to 1864, Tiflis, 1870).
78. Ivanenko, Viktor. Grazhdanskoe upravlenie Zakavkaz'em ot prisoedinenija Gruzii do namestnichestva Velikogo Knjazja Mihaila Nikolaevicha (istoricheskij ocherk). Tiflis, 1901 (Civil administration of Transcaucasia from the annexation of Georgia to the viceroyalty of Grand Duke Mikhail Nikolaevich (historical essay) Tiflis, 1901).
79. Krymskij, Agafangel. Shkola, obrazovannost' i literatura u rossijskij musul'man# (kulyturno-jetnograficheskij ocherk). Moskva, 1905 (School, education and literature among Russian Muslims (kulyturno-ethnographic essay). Moscow, 1905).

80. Mamedova, Farida. Politicheskaja istorija istoricheskaja geografija Kavkazskoj Albanii (III v. do n.je..-VIII v.n.je.). Baku, 1986 (Political History historical geography of Caucasian Albania (III century BC.- VIII century AD). Baku, 1986).
81. Novikov, Aleksandr. Reznja v Baku 1905 g.. Taganrog, 2015 (The massacre in Baku 1905. Taganrog, 2015).
82. Opisanie vseh v Rossijskom gosudarstve obitajushhiih narodov, tak zhe ih zhitejskii obrjadov, ver, obyknovenij, zhilija, odezhd, i prochiih dosto-pamjatnostej. ch. 2-aja. O narodah tatarskogo plemeni, perev. s nemec., SPb., 1779 (Description of all the peoples living in the Russian state, as well as their everyday rituals, beliefs, customs, housing, clothes, and other memorabilia. part 2. About the peoples of the Tatar tribe, transl. from the German, St. Petersburg, 1779).
83. Otchet po glavnomu upravleniju namestnika kavkazskogo za pervoe desjatiletie upravlenija Kavkazskim i Zakavkazskim kraem ego imperatorskim vysochestvom velikim knjazem Mihailom Nikolaevichem. 6 dekabrja 1862-6 dekabrja 1872 gg., Tiflis, 1873 (Report on the main administration of the Governor of the Caucasus for the first decade of the administration of the Caucasian and Transcaucasian territory by His Imperial Highness Grand Duke Mikhail Nikolaevich. December 6, 1862-6 December 1872, Tiflis, 1873).
84. Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. t. XV. sobranie II, otd-je I, SPb., 1841, № 13368 (The Complete Collection of Laws of the Russian Empire. vol. XV. Collection II, department I, St. Petersburg, 1841, No. 13368).
85. Reza, Jenajat-olla. Azerbajdzhan i Arran (Aturpatakan i Kavkazskaja Albanija). Moskva, 2012 (Reza, Enayat-olla. Azerbaijan and Arran (Aturpatakan and Caucasian Albania). Moscow, 2012).
86. Starosel'skij, Vladimir. Kavkazskaja drama. SPb., 1906 (Caucasian drama. St. Petersburg, 1906).
87. Starcev. Krovavyye dni na Kavkaze. S.-Peterburg, 1907 (Bloody days in the Caucasus. St. Petersburg, 1907).
88. Statisticheskoe bjuro Bakinskoj gorodskoj upravy. Posobija pri razrabotke materiala perepisi g. Baku 22-go oktjabrja 1903 goda. Baku, 1904 (Statistical Bureau of the Baku City Council. Manuals for the development of the census material of Baku on October 22, 1903. Baku, 1904).
89. Tigranjan, Sirakan. Armjane. Erevan, 1992 (Armenians. Yerevan, 1992).
90. Tunjan, Valerij. Administrativno-jekonomicheskaja politika samodержavija Rossii v Zakavkaz'e I pol. XIX v.. Erevan, 2003 (Administrative and economic policy of the autocracy of Russia in Transcaucasia I floor. XIX century.. Yerevan, 2003).
91. Chalhushjan, Grigorij. Armjanskij vopros i armjanskije pogromy v Rossii. Rostov-na-Donu, 1905 (The Armenian question and the Armenian pogroms in Russia. Rostov-on-Don, 1905).
92. Shapshovich. Ves' Kavkaz. Promyshlennost' torgovlja i sel'skoe hozjajstvo Severnogo Kavkaza i Zakavkaz'ja. Baku, 1914 (The whole Caucasus. Industry trade and agriculture of the North Caucasus and Transcaucasia. Baku, 1914).
93. Shahatunjan, Avetik. Administrativnyj peredel Zakavkazskogo kraja. Tiflis, 1918 (Administrative Division of the Transcaucasian Territory. Tiflis, 1918).
94. Shopen, Ivan. Istoricheskij pamjatnik Armjanskoj oblasti v jepohu prisoedine-nija ee k Rossijskoj imperii. SPb., 1852 (Historical Monument of the Armenian region in the Era of its Annexation to the Russian Empire. St. Petersburg, 1852).
95. Jenciklopedicheskij slovar'. t. XIII, izdateli Brokgauz, Fridrih; Efron, Il'ja. SPb., 1894 (v. XIII, publishers Brockhaus, Friedrich; Efron, Ilya. St. Petersburg, 1894).
96. Ketibian, Ara. Azeri Aggression Against Armenians in Transcaucasia (1905-1921). Reports From the U.S. Press, Yerevan, 2020.

97. Mckenzie, Fredrick Arthur. From Tokyo to Tiflis, uncensored letters from the war. London, 1905.
98. Swietochowski, Tadeusz. Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, 1985.
99. Stepanyan, Gevorg. Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study). Yerevan, 2013.
100. Umm-El-Banine. Jours Caucasiens. Gris-Banal, Paris, 1985.
101. Villari, Luigi. Fire and Sword in the Caspian. London, T. F. Unwin, 1906.

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CIS- CAUCASUS (11TH-20TH CC.) (PART II)

GEVORG STEPANYAN

*NAS RA Institute of History, Department of History of Armenian Colonies and
Diaspora, Head, Doctor of Sciences in History, Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature).

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study have been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the Muslim religion of the conquerers. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial “Azerbaijan” formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990).

The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in 1915-1916 in Western Armenia. Therefore, this policy should be described as a continuation and an integral part of the Genocide of Armenians, as the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Cilicia to Baku), was a consequence of the implementation of a comprehensive pan-Turkic program.

There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Key words: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ЧАСТЬ II)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и
Диаспоры Института истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв., на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования.

На основе сопоставления фактов история проблемы представляется следующими этапами: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнам, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага Могамед хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована от родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец – в эпоху советского периода в 1920-1990 гг.

В статье обосновывается факт о том, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине, так же, как младотурки осуществили геноцид армян в 1915-1916 гг. в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как Геноцид армян в своем географическом охвате (от Киликии до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма.

Несмотря на то, что научно-историческая литература неоднократно обращалась к рассматриваемой проблеме, она, однако, не стала предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, геноцид, депортация.*